

A Délvidék mint helyszín és ihletés

VAJDA GÁBOR

A trianoni döntést követően kisebbségi sorsba szakadt magyarság a Délvidéken találta fel legnehezebben magát. Ennek egyik oka az volt, hogy Magyarország még a Monarchia keretében nemcsak Szerbia ellen viselt hadat, hanem azon délvidéki szerbek ellen is, akik nem tettek eleget a behívóknak, minthogy nem voltak hajlandók császári és királyi szolgálatban betörni anyaországukba, annak hódító szándékát letörendő. A múltbéli ellentétek tehát a mi vidékünkön újultak ki a legnagyobb erővel, s ennek következményeként a többségbe került addigi kisebbségieknek a bosszúvágya sehol sem volt oly nagy, mint a Vajdaságban, amely a szabadságharc leverése után Habsburg adományként, rövid ideig szerb autonóm terület is volt. Azonban a magyarság felszámolása nem atrocitások formájában jutott kifejezésre (hiszen a Monarchia tisztviselőinek többsége még a szerbek bevonulása előtt távozott vidékünkéről), hanem kizsákmányolás és az asszimiláció legváltozatosabb módszereinek alkalmazásában. Az etnocidiumnak az a teljessége alakult ki tehát az elcsatolt Délvidéken, amely a magyarságot csak másodrangú állampolgárként kezelte. Az országon belüli szigorú nemzeti hierarchiát, az államnak a neve – Szerb, Horvát, Szlovén Királyság – már önmagában is kifejezte. A szerb diktatúra azért volt rendkívüli módon igazságtalan, mert vidékünk ittrekedt magyarjai voltak a legkevésbé bűnösök azokért a szenvedésekért, amelyeket a Monarchia okozott főleg a később, jutulomra, kártalanításra számítva ide telepedett szerbeknek, akik önkéntesekként („dobrovoljac”-okként) vették ki részüket dicsőséges honvédő háborújukból.

A magyar kultúra törzséről leszakított őseinknek a helyzete azért is rendkívül nyomorúságos volt, mert vidékünk még olyan kultúrhagyománybeli folytonossággal sem rendelkezett, mint a Budapesthez (és Bécshez) közelebb lévő Felvidék. Jellemző, hogy a határváltozás után a magyar fővárosból idekerült *Szenteleky Kornél*, a későbbi vezér, kezdetben totális, később viszonylagos úrnek érezte kulturális szempontból a vajdasági életet. Ennek megfelelően a pozitívizmusnak a későbbi programja is természetesnek tűnik, hiszen alapra, kapaszkodóra volt szükség, hogy építkezhessen és emelkedhessen, haladhasson a magyarság, a törvényesített erőszaknak a délszláv világában. Egyszóval a művelődési értékeknek a feltárási szükséglete a húszas évek végétől datálódik, amikor is nem volt elsőrangúan fontos: vajon milyen műfajban teszi egy kevéssel értékesebbé a paraszt, kispolgár és dzsentri jellegű valóságot az élményszerű megjelenítés, feltárással a szépirodalom művelője, vagy a tanulmányíró.

Ez a kisebbségi érzésből fakadó (olykor káros felsőbbrendűségi komplexusba átcsapó), tényisztelő attitűd a második világháborút követően még inkább kifejlődhetett, hiszen az újabb nemzedék egyre inkább intézményekben sajátíthatta el a tudományos kutatás minimumát (és, sajnos, az értékelési mércének a maximumát is). A határ és politika általi elválasztottság a minél teljesebb kulturális autonómia reális és álszükségletét teremtette meg, s ez utóbbi kettőnek a viszonya általában nehezen határozottatott meg. *Bori Imre* – a titói Jugoszlávia művelődési érdekeivel összhangban – azt is megtette, hogy az egyetemes magyar kultúrhagyományoknak azt a részét, amelyeknek a déli országrész (a középkortól kezdődően) vagy a színtere volt, vagy pedig rövidebb ideig szerepet ját-

szott azok kialakulásában, a vajdasági autonómia előzményeként, a későbbi magyar központtól sokban elütő tájjelleg sajátos vonásaként jegyezte. Ez, amilyen mértékben bátorította az írókat, legalább olyan mértékben kötelezővé tette számukra az egy időben példamutatónak látszó jugoszláv eszmeiséghez való igazodást, megkérdőjelezve a környezeti hatásokat ugyan asszimiláló, de a maga sokgyökerűségében is egységes magyar nemzeti szellemnek (mint történelmi, nyelvi, etikai, lélektani és esztétikai kritériumnak) a létezését. E pozitivistá szemlélet számára a magyar nemzeti kultúra egyetemessége inkább addíció eredménye, mint axiológiai tartalmú fogalom.

Valóban fontos volt számunkra az a tudat, hogy itt évezredünk első felében főleg magyarok éltek, s hogy több kódexünkben is maradt nyoma hajdani kulturális törekvéseinknek és nyelvünknek. A török hódoltság előtti írásos emlékeink közül a *Tamás és Bálint* kamonci (kamenicai) kezdeményezése, a Huszita biblia néven ismert műfordítói töredék bizonyítja legékezebben, milyen magas fokúak már a tizennegyedik század végén a polgári igények a mi vidékünkön. A vajdasági szellemi igénytelenség cáfolataként Bori Imre irodalomtörténeti mind több nevet emelnek ki a magyarság közös kultúrkincséből, annak tanúságaként, hogy ami a tizenkilencedik század második felétől kezdve, a budapesti központosítás hatására, egyre inkább provincializálódott, az valamikor művelődési központnak számított. Különösen manapság lényeges felidézünk (ha mégannyira fájó tudattal is) Baranyának a történelem vizétől azóta elöntött hagyományait. Még akkor is, ha a neves egyházi férfiakat esetleg csak a születés ténye, vagy küldetésüknek csupán egy rövidebb időszaka kapcsolja is a Drávaszög környékéhez (mint pl. Laskai Osvátot vagy a reformáció neves prédikátorait).

A kolostoroknál és parókiáknál tartósabb, romként ma is létező művelődési emléket hagyott maga után *Váradi Péter*, aki reneszánsz stílusú várrá alakította a bácsi erődöt, s nagy és korszerű könyvtárat létesített. Szaporíthatnánk mi is a neveket, a többi között olyanokat említve, mint a nemzetek határmezsgyéjének közelében alkotó *Janus Pannonius* vagy *Zrínyi Miklós*, esetleg a nagy magyar királyok délvideki származású történetíróit, a mennyiség azonban aligha változna át minőséggé. Nem változna át: az a tény ugyanis, hogy a mai Vajdaság területe mint termőföldben és vízben kivételesen gazdag vidék mindig is telepeseket vonzott magához, az még nem jelenti azt, hogy tájunk – valamiféle felismert különbözőség alapján vagy egészen öntudatlanul – mind a délebben fekvő, török uralom alatti Szerbiával, mind pedig az Észak-Magyarországon székelő magyar királlyal szemben (legalább viszonylagos) kulturális önállóságot mutathatott volna fel. (Az egymástól időben nagy távolságra levő politikai szakadár törekvéseket nem vehetjük komolyan, hiszen ilyenek, nem csupán itt s nem is csak Magyarországon területén léteztek.) Viszont ha a mai erdélyiek sem tartják Hunyadi Mátyást román származása miatt a transzszilván eszmeiség megalapozójának, akkor nekünk még kevesebb okunk van a királyi udvar vonzaskörébe került délvidekiekben önállósodási törekvéseink valamely láncszemére ismerni. Akkor sem, ha a régészeti feltárások szerint vidékünkön már az Árpád-korban is jelen voltak a magyarok, a szerbek pedig meg-megújuló hullámokban csak a későbbi századokban érkeztek ide.

A magyar kultúra délszláv vérségi kapcsolatai viszont még tájjelegűnek sem tekinthetők, hiszen a délszlávok a korai századokban sem csupán a mi vidékünkön szereztek érdemeket a Szent István-i államrend és kultúrhagyományok szolgálatában. Ahogyan a felvidéki szlávok jelentős része sem a vidéki önállósodás példáját gyakorolta, amikor a beolvadásnak s ezzel együtt a magyar rendi társadalomban való érvényesülésnek az útját választotta. Annál kevésbé, mivel Pest és Buda viszonylag közel volt hozzá. Ez nem mondható el a Délvidék hajdani kiemelkedő személyiségeiről, akiket a sors misszióválalásra kényszerített. Ők érezhették ugyanis magukat leginkább a kereszténység védőbástyáinak, hiszen a határ és a végvárak közelében éltek, a hódító törekvéséről soha egészen le nem mondó török birodalomnak a szomszédságában, illetve a pogányok fenncarthatósága alatt, a lelket őrizvén a csekély számú megmaradottban.

Így aztán az eredetiség, a helyi jelleg éppen azáltal valósult meg, amit a Délvidék emberei a legkevésbé akartak. A történelmi perspektívából folyamatosnak mondható megsemmisülésben, a megvalósulhatatlanságnak az „autonómiájában”. Abban, hogy itt (főleg történelmi okok miatt) mindennek töredékben kellett maradnia. A vallási és nemzeti

ellentétek ugyanis itt okozták a legnagyobb károkat a művelődésben, minthogy a határvidéken csaptak össze közvetlenül az egymással ellentétes kultúrák. A keveredés termékenyítően is hatott, ám ez nem a mi katonacsizma által tiport tájunkon lehetett gyümölcsöző. A Zrínyiek fenséges példája a ritka kivételek közé tartozik, s nem egy folyamatosan a mi földrajzi és kulturális valóságunkban gyökerező szellemiségnek a kicsúcsosodása. S különben is Csáktornya eléggé távol van a mai Vajdaság területétől.

Egyszóval a török hódoltságot követően idetelepítettek sohasem érezhették magukat egészen otthon a Vajdaságban. Itt többnyire mindig és mindenki veszélyeztetve volt, hiszen a nemzeti érdekek leginkább szemben állottak egymással. A szerbek, minthogy a szűkebb Szerbia területén az oszmán fennhatóság miatt képtelenek voltak megvalósítani szuverenitásukat, Athénjuknak tekintették Újvidéket, s mindent megtettek autonómiájuknak a minél teljesebb megvalósítása érdekében (s egy majdani össz-szerb állam megteremtése reményében). Velük szemben a magyarok, akiket a tizennyolcadik század végén már úgy kellett ideköltöztetni Magyarország különböző részeiből, akkor is az ősi államkeretüket védték, ha az nem biztosíthatott számukra olyan anyagi támogatást, mint a bécsi udvar az általa ideirányított, birodalmi érdekeket képviselő német telepeseknek. A középkor és a reneszánsz mezőváros-polgári hagyományaiból semmit sem örökölhettek a Délvidék magyarjai, akik többnyire földtelen zselléreként, ritkábban gazdákként álltak meg helyüket az uradalmakon, vagy azok között, a módosabb németeknek és a náluk szabadabb szerbeknek a szomszédságában. Tudva azt, hogy nem csupán a betevő falujukért kell jobban megküzdeniük, mint másoknak, hanem – ahogyan elődeik példája tanúsíthatta – az életük is nagyobb veszélyben forog, mint más vidékek magyarjainak. A magyar szabadságharcért ők hozták a legnagyobb áldozatot. Nem elsősorban a közvetlen részvételük által, hanem azokat az ellenségeskedéseket túrve, amelyeket főleg a céljait el nem ért szerbség részéről kellett elszenvedniük, a magyarosításnak Pestről irányított politikájától sem függetlenül.

Igy aztán nem hogy irodalom, de még műveltség sem igen alakulhatott ki a mai tájunkon, ahol az anyagiakért folytatott küzdelemnek a módja jelentette a kultúrát, no meg az áthagyományozódott népszokások, hiedelmek és mesék. Az elmúlt évtizedekben felbukkant egy-egy tizenkilencedik század eleji daloskönyv vagy verses história, eltekintve attól, hogy egyik vagy másik tudományág hasznukat veheti, irodalomtörténeti szempontból alig több szegénységi bizonyítványunk újabb adalékánál. Korszerűeségről, alkotóerőről nem tesznek tanúságot ezek az akkori átlag ízléshez igazodó feljegyzések. Tegyük ehhez még azt is hozzá, hogy *Hiador*, illetve *Jámbor Pál* (1821-1897), Petőfi hírhedt ellenlábasa a múlt század második felében Szabadka köztisztviselőiben álló embere, s hogy egy „költői” kör élén állt. Paradox módon mégis alkotó volt egy vonatkozásban ez az epigon társaság. Ha idegenkedett is az ízlés- és magatartásbeli újítás szellemétől, a szerb-magyar művelődési kapcsolatokat szolgálta a délszláv nép- és műköltészet fordítása által.

Hasonlóképpen karikatúrisztikus jellegű *Rónay István* (1840-1993) bácskai papköltőnek az esete is. Noha Rónay mint lírikus nem érte el a századvégi magyar költészet színvonalát, annál kevésbé, mert főleg német nyelven írt, s a verseinek a többsége sem nálunk, hanem Kalocsán született, – *Komlós Aladár* után, csak mi tartjuk számon őt az utóbbi években. Ebben az a groteszk, hogy kiemelkedő tehetsége és egy nagy antiklerikális verse ellenére legfeljebb művelődéstörténeti különlegességként vehetjük tekintetbe, még akkor is (vagy főleg azért), ha a fiatal Osvát dicsérte a verseit. A lényeg itt az, hogy Zombor és környéke művelődési érdekeinek e jelentős képviselője, pap létére gyarló emberi érzelmeinek merészelt hangot adni s emiatt torzóban maradt a munkássága. Nálunk: de nem csupán a vidéki közöny, hanem a klerikális hatalom kíméletlen dogmatizmusa miatt.

Közhelyszámba megy a Vajdaságban a megállapítás (mégsem vonta le belőle a kultúrpolitika a kézenfekvő konzekvenciát), amely szerint tájunk legnagyobb tehetségei nem itt, hanem többnyire a fővárosban valósulhattak meg íróként vagy kiemelkedő kultúr munkásként. Ez legfeltűnőbb módon arra a *Gozsdu Elek*re (1849-1919), a Bánság írójára vonatkozik, aki annak ellenére, hogy vidéki emlékeiből és tapasztalataiból ihletődött, csak a századvég Budapestjének légkörében (s ennek éltető hatásában bízva: a dél-bánáti Fehértemplom) alkothatott, tehát viszonylag rövid ideig, míg a Monarchia délkeleti-déli

vidékére (Karánsebesre, Temesvárra) visszatérva, ha ügyészként sem tagadta is meg önmagát, inkább csak néhány évig (Zomborban) a művelődés szervezésében élte ki alkotói többletét. Az ő elhallgatása mögött, a vidéki élet érdektelenségén túl, annak tudatosítása lappang, hogy – a kor divatossá lett filozófiájának megfelelően – a nagy és a kis közösségeket egyaránt a biológia törvényei irányítják, s ez különösen a vidéken, a szellemileg elmaradottaknak a közösségében válik egészen közvetlenül láthatóvá, művésziileg megragadhatóvá: főleg a szegényeknek és a gazdagoknak az ellentéteként. Igazi kulturális törekvés csak ritkán jelentkezik, s azt is eltorzízza az emberi jellem gyöngesége, a környezet kicsinyessége. A sors iróniája, hogy a magyar irodalom egyik legpesszimistább írójának élményanyaga a múlt századi Bánát erkölcsi és anyagi nyomorából táplálkozott. Gozsdú már-már szimbolikus töltésű melankóliával és nagy szociális érzékenységgel vette tudomásul azokat a társadalmi és viselkedésbeli különbségeket, amelyek az általa ismert provinciában (és elbeszéléseinek sugallata szerint mindenütt a világon) egymástól elválasztották és szerencsétlenné tették az embereket.

A Gozsdúnál nagyobb távolságot tart szülővidékével, a Bácskával szemben Papp Dániel (1868-1900). Ez, persze, nem zárja ki az érzelmi közöséget gyermekkori világával, annak általa stilizált szereplőivel. Sőt, gyakran ezekre a sokszor fájó emlékekre volt szüksége ahhoz, hogy anyagot találjon életpaszatalata epikai megfogalmazásához. Képzete azonban a délvidékre visszatérve szabadon szárnyal, nem húzza le a nosztalgia vagy másfajta személyes elfogultság. Csakhogy nála a fantázia nem tündérlakot épít, ahogyan azt egyik elbeszélés-kötete alapján feltételezhetnénk, hanem a derűsen csipkelődő humanizmusnak a világot teremti meg. Minthogy Papp Dániel kivételesen művelt írónak kora emberismeretének színvonalán állt, ezért délvidéki szerb pópái, bunyevác dzsentrijei és magyar hivatalnokai nem elsősorban egy táj lelkületének a felfedezéseiként formáltattak, hanem egy entellektüell véleményének eszközeiként. Még akkor is, ha Papp Dániel alkotói tehetsége többnyire feledtetni tudja, hogy egy, a betegsége miatt igen sokat szenvedő fiatalember tart a fonákságokat felnagyító tükröt az emberi természet elé. Ez még a A rátótiak c. szatirikus regénye esetében is így van, pedig ennek helyszíne tájunk önkényesen összeválogatott földrajzi elemiből áll össze, ahogyan az elbeszélései sem igen tisztelik a Délvidék valóságos térjellemzőit.

Míg a regényben több van a szatirikus indulatból, mint az azonosulásból, s ennek következtében, a szereplők többé-kevésbé halványak, addig az elbeszélések egy csoportja, inkább *Mikszáth*, mint *Tömörkény* szellemének közelében, igen sokat mond nem csupán a művelődési központoktól, hanem egymástól, sőt önnön valós érdekeiktől elszigetelt vidéki emberekről, s így magáról az emberi természetéről is. Szociográfiái jellegű környezetrajzzal legfeljebb a monostorbéli élet képeiben találkozhatunk. Nem hiába volt ez kevés negyed évszázaddal később az immár a trianoni határon túlra szorult Szenteleky Kornélnak, a határkörnyéki sorsnak a lélektanáról, az igazi couleur locale-ból viszonylag keveset tartalmaz ez a torzóban maradt, rendkívül ígéretes epika. Legfeljebb annyit, hogy egyik novellájának szerb diákszereplője (alias Papp Dániel) az iskolában nem tanulhatja a szerb írókat, s az anyagi hiánya miatt is megaláztatások érik.

Papp Dániel elsősorban azért nem vállalkozott tájunk valóságának tudományos hitelű alkotói feltárására, mert szecessziósan csapongó, intellektuális beállítottságú író volt, s hőseinek tehetetlenségét a kor törekvéseiből való kimaradásukkal, lényük biológiai meghatározottságával mérte. Figurái azért naturalisztikusak, mert – legyenek akár papok, akár polgárok vagy nemesek – inkább az ösztöneikre hallgatnak, mint az eszükre, s az elérhető közelebbi jobban vonzza őket az értékesebb, de nehezebben meghódítható távolinál. Legszívesebben tétlenül merengenek, az étvágyukkal vannak elfoglalva, esetleg erőszakoskodnak vagy ravaszkodnak, ha erotikus szükségleteik erre ösztönzik őket.

Hogy Papp Dániel számára a Délvidék mint ihlettér nem volt alkotói egzisztencia kérdése, az abból is kitűnik, miszerint prózáirói munkásságának csak egy részét képezik a vidékünkhez kapcsolódó emlékekből kinőtt témák. Nem csupán más magyar tájak előtt volt nyitott, hanem külföldi (olaszországi és németországi) tapasztalatait is feldolgozta művészi tevékenységében. De mindenek dacára is közelebb került a vajdasági (tehát az emberi) lét mélységeihez, mint *Herczeg Ferenc* (1863-1954), aki, minthogy később tanulta meg a magyar irodalmi nyelvet, mint ő, asszimilálódott sváb létére, de ugyanakkor

kedvező társadalmi helyzetétől sem függetlenül, a délvidéki (elsősorban bánáti) dzsentri világából szinte kizárólag azt találta a magyar középosztálynak, ami kellemes és némileg tanulságos volt. Nem hiába halmozták el kitüntésekkel a két világháború között, főleg a politikai egyensúlytartásnak, a kényes témák elhallgatásának volt ő a művésze. Amit és ahogyan mondott, az nem haladta túl a magyar anekdotikus hagyományok szélesre taposott útját, a felsőbb osztályok mindennapi életének rózsaszínű mázzal bevont konfliktusait. Regényeinek és színpadi műveinek mulatozásai, szerelmei, párbajai s különféle, túlzottan megbocsátó hangnemben leírt léhaságai nagyban hozzájárultak a zsíros-borosságában is fennkölt Bácska és Bánát mítoszának megalkotásához. Ahhoz a magasabbrendű ízlés számára megbotránkoztató életképhez, amely a vajdasági irodalom későbbi alapítóit megrémítették s a táj kulturális meddőségének képzetével terhelték.

Aki tehát tudott olvasni, annak számára Herczeg Ferenc derűs délvidéki bőség-képe is a „nincsek” világával volt azonos. Akár az író szándékával ellentétben is. A hiány tudatos és közvetlenül jelenik meg azoknál a századvégi magyar íróknál, akiket nem a gyermekkor (mint az ómoravikai Papp Dánielt vagy a verseci Herczeg Ferencet), hanem az érdeklődés (véletlenje) közelített tájunkhoz. Ha *Ambrus Zoltán* regényeiben a délvidéki (szabadkai) idillnek még majdnem annyi szerep jut, mint a leleplező satírának, akkor *Balázs Béla* műve, a Lehetetlen emberek számára a Palicsi tó az önmegsemmisítésnek a szimbóluma. Attól sem egészen függetlenül, hogy a statisztika szerint világszer- te ezen a vidéken követik el a legtöbb öngyilkosságot.

Hogy azonban ennek ellenére is viszonylag fejlett kultúra alakult ki a múlt század végén Szabadkán, az akkori egyik legnagyobb magyar városban, azt az a sokoldalú műveltség tanúsíthatja, amellyel tájunk két legnagyobb szülőltje, *Csáth Géza* (1887-1919) és *Kosztolányi Dezső* (1885-1936) indulhatott el a budapesti érvényesülésnek az útján. Igaz, elsősorban a családjuknak, az értelmiségi életmódnak köszönhetően sajátítottak el a porvárosban úgyszólván mindent, ami szükséges volt pályafutásuk előkészítéséhez. Ám a maga vidékes módján a város is támogatta őket, hiszen a Bácskai Hírlap közölte munkáikat. Abban nincs semmi különös, hogy gyermekkori élményeik mély nyomot hagytak munkásságukon, hiszen az írók munkásságának nagy többsége – akár öntudatlanul is – első tapasztalásainak a függvénye. A vajdasági értelmiség számára tehát kultúrtörténeti okokból, a művelődés létezésének bizonyosságaként volt fontos az az anyag, amelyet a kutatók (elsősorban Dér Zoltán) Csáthnak és Kosztolányinak a Szabadkához való kötődése dokumentumaként felszínre hoztak.

Csáth Géza túlzottan melankolikus hajlandóságú volt s látomásai nemegyszer gyermekora mélységeiből törtek fel. Az érett író szorongása ugyanis a kisfiú félelmeinek a folytatódása, szimbolikus telítődése volt. Nem függetlenül attól a fájdalmas különbségtől, ami a túlérzékeny polgárcsmetét önmaga erőszakos énjétől és az élet farkastörvényeitől elválasztotta. Az író az élethelyzetétől függően hol a gyöngékhez, hol pedig az erősökhöz tartozott, s ennek megfelelően hol felerősödött, hol pedig lehalkult benne a lelkiismeret hangja. Ez alapvetően határozza meg a szövegeiben megvalósuló értékviszonyokat. Tévédés lenne azonban azt hinnünk, hogy a gyermekkor az utólag bevallott bűnöknek, gátlástalanságoknak a tárháza, s ha ezeket közvetetten-esztétikusan utólag kiélezte is a fiatal író, az érett alkotó témái már szabadon folyamodnak a realista keretekhez és a moralista korlátokhoz. Nem: a szabadkai vonatkozású, ösztön-központú és vizionáló történetek nem teljesen függetlenek a régi gátlásoktól. S ez azt jelenti, hogy majdnem mindig a kiszolgáltatottság-élmény dominál az emlékekből táplálkozó novellákban: hacsak nem a hajdani hétköznapok gépies kötelességeit eleveníti fel az író.

Valamiféle regionális-irodalmi szempontból hasznosítható következtetést azonban ebből a tényből sem vonhatunk le. Annál kevésbé, minthogy a polgárián bonyolult életviszonyok és az ezekkel összefüggő gyermeki túlérzékenység, koraérettség nem lehet több Szabadka akkori városiasságának bizonyítékánál. Legalább ennyire fontos számunkra az az életrajzi tény, hogy Csáth Géza alkotói pusztulása a világháború éveivel esik egybe, s hogy azokban a napokban öli meg magát, amikor szülővidékét leszakítják Magyarországról s öt határőrök tartóztatják fel.

Ha Csáth rövid idő alatt és túlzottan szenvedte végig nemzete tragédiáját, akkor unokatestvére, Kosztolányi esetében ez a folyamat lassúbb, elnyújtottabb volt. A család ha-

gyománynak megfelelően a magyar nacionalizmusnak (a kulturális szupremáciának) minden pozitívumát belenevelték. Nem véletlenül bírja ki tehát olyan rövid ideig Bécsben, s nem hiába találja fel magát olyan magabiztosan Pesten, az átültetés – hála az otthoni gyökereknek – sikeres. A régi tápanyagokra azonban változatlanul szüksége van, ezért tér vissza oly gyakran (versben és prózában egyaránt) családi emlékeihez. Többször és közvetlenebbül, mint Csáth. Nem az formálja, de az élteti, amit ott magába szívott. Költészete egyes rétegeiben, nem is egy regényében, számos novellájában az élet nagyszerűségét, emberi korlátait, kiszolgáltatottságát, törekenységét méri a gimnáziumigazgató fiának gyönyörteljes és riasztó emlékei.

Egyszóval Szabadkára nem csupán a születési hely tényét tekintve volt szükség a Kosztolányi-opus megszületéséhez. Egészen más kérdés azonban, hogy milyen az írónak a Szabadka-képe. Többnyire sötét, riasztó. Legalábbis akkor, ha nem a családjára, hanem magára a városra emlékezik. Olykor azonban mindkettőt kíméletlenül bírálja. Gondoljunk csak a Pacsirta c. regényére, amelyben a szülővárosát Sárszeg néven szerepelteti, s azokat a pszichológiai mélységeket is feltárja, amelyeket a konzervatív családi erkölcs (és saját maga is) a mindennapi életben elleplezni igyekezett. Ha viszont életének nehezebb szakaszába érkezett, a nosztalgia a számára korábban visszataszítót is bearányozta: vagy ha a téma is erre csábította, mint az Aranysárkány c. regénye tanúsítja, az édesapjáról etikai emlékművet is tudott mintázni.

A szűkebb pátriához való viszonyulás ellentmondásosságára főleg az a körülmény ad magyarázatot, hogy Kosztolányi számára (amíg az élet megengedte) a költészet többnyire csak játéktér volt, tehát mindannak varázslatos megkönnyítése, ami olykor ólomsúlyúnak tűnt. Ezzel szemben a próza már egészen közről nézett szembe mindazzal, amin a vers tekintete többnyire könnyedén átsiklott. Míg a Kosztolányi-vers olykor szenved, és a biedermeier is elfogadhatja stílusbravúrraival, addig az író prózája oda ereszkedik le, amit a líra bővületében nem vesz tudomásul.

Az etika mást diktált Kosztolányinak, mint a művészi ösztön, s minél kíméletlenebb (illetve: őszintébb, tárgyilagosabb) volt az utóbbi, annál inkább elnézést, minden-megbocsajást parancsolt rá az előbbi. Főleg akkor, amikor egyre nyilvánvalóbbá vált az első világháború kimenetele, majd a határváltozást követően, amikor anyagilag is segítenie kellett a nyomor szélére jutott szüleit. Ha Szabadka már diákkorától (az önképzőköri lázadásától) kezdve a szellemi alacsonyrendűséget jelentette számára, úgyhogy nemegy művében ez a tapasztalata vélik a teljesen pesszimista világkép alapjává, akkor a harmincas években, immár halálos betegen amiatt kell keseregnie, hogy az apja a szerb államiság miatti félelmében volt kénytelen nyugdíjba menni.

Kosztolányi Dezsőnek a húszas és a harmincas években a határon túl rekedt családjához való fokozottabb ragaszkodása a vajdasági magyar kultúrérdek megértésévé mélyült. Az anyagiaktól sem függetlenül, hiszen a Bácsmezei Naplóban másodközlésben megjelent műveinek tiszteletdíjával a szüleit segíthette. Hogy azonban túllátott a lap addigi liberalizmusnak s olyan hangokat ütött meg, amelyek már a Bácsmezei Naplóban is visszhangra találtak, de majd csak Szentelky felügyelete alatt játszották a vezérszólamot, az már az 1924-ben a Vajdasági Kultúra c. lapnak adott nyilatkozatából kitűnik: „Hogy mi a jugoszláviai magyar irodalom jövője? Erről ezt mondhatom: európai voltát nagyra becülöm. De igazán akkor lesz nagy, érdekes és értékes, ha fölhasználva elszigeteltségét, a Dél lelkét szólaltatja meg, azt az izzó fényt ragyogtatja vissza, amelyet csak ott látunk, azokat az élettől duzzadó, hatalmas vérű embereket rajzolja, akik ott élnek. Ennek a partikularizmusnak, amely létrejött, hasznát kell vennie irodalmunknak, amely csak gazdagodhat a sokféle új szintől.” Kosztolányi tehát már akkor megfogalmazta a lényegét (udvariasan „hatalmas vérű emberek”-nek mondva az indulataiknak kiszolgáltatottakat), amikor a nála már árnyaltabban fogalmazó *Dette Jánoson* kívül alig volt valaki fogékony az ilyen felismerések iránt. Pedig csupán néhány év fog eltelni a vajdasági ihletű irodalom megteremtésének erőfeszítéséig.

Részlet a szerző Magyar irodalom a Délvidéken című könyvéből, mely a Bereményi Kiadónál vár megjelenésre.